

De Synagoge te Breda

door

DR. F. A. BREKELMANS

Ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden bevonden zich onder de bevolking van de stad Breda hoegenaamd geen Joden met vaste woonplaats. Slechts een enkele inschrijving in het Poorterboek is bekend. Eerst in de Bataafse Tijd is er sprake van de definitieve vestiging van een Joodse bevolkingskern. In het jaar 1802 werden de eerste Israëlieten in het Poorterboek ingeschreven. Hun aantal groeide zo snel, dat in 1808 een kerklokaal gehuurd kon worden. Het jaar daarop telde de stad 12 Joodse huisgezinnen.

Dr. Reijnders heeft acht jaar geleden gesignaleerd, dat door gebrek aan archiefmateriaal zeer weinig over de positie van de Joodse medeburgers in de 19e eeuw is te achterhalen. Steunend op het omvangrijke materiaal, door wijlen ds. J. Boezer¹ bijeengebracht, is hij er evenwel in geslaagd in een aantal waardevolle „notities” de Joodse historie van Breda in de eerste helft der 19e eeuw samen te vatten².

Daarin komt uiteraard ook de Synagoge aan de orde. Nu er sprake is van slooping en totale verdwijning van wat ons van het Joodse religieuze en sociale centrum in onze stad rest, lijkt het nuttig op de geschiedenis van dit gebouw en zijn aanhorigheden wat nader in te gaan.

Na het jaar 1808 wordt over de plaats van de Joodse eredienst te Breda weinig meer vernomen. Het eerste teken van het voortbestaan van een bedehuis is van 1821, toen een zekere Jacob Mendel Valk een fraai gecalligrafeerde tekening³ aan de Bredase Synagoge schonk. Wie deze man eigenlijk was bleek helaas niet te achterhalen. Omtrent enige binding met de stad geven de locale archieven geen uitsluitsel. Ook de tekst van de oorkonde is jammer genoeg niet meer bekend.

In hetzelfde jaar wordt ook een *chazzan* (voorzanger) vermeld. Het was de in 1774 te Amsterdam geboren Joseph Beerenborg, die tot 1839 hier werkzaam zou blijven⁴. In 1822 signaleren we tevens een godsdienstleraar: Emanuel Samsom Knoek⁵. Zeven jaar later blijkt de Joodse gemeenschap te Breda 90 personen te omvatten.

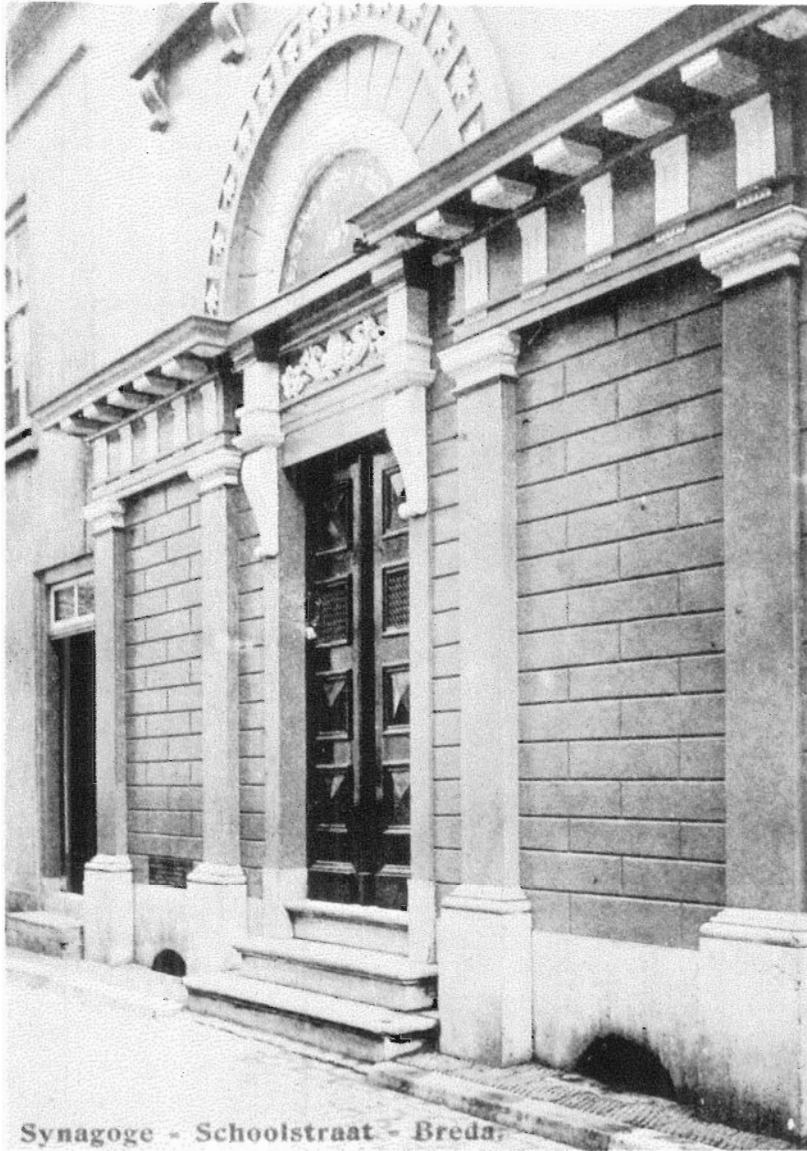
De periode van de Belgische Opstand (1830-1839) heeft Breda naast velerlei problemen ook economische opbloei bezorgd. De aanwezigheid van vele militairen en de grensfunctie nabij het opstandige België brachten veel vertier en bezorgden werk en omzet aan menige ambachtsman en handelaar. Een en ander had mede een toename en grotere welvaart der Joodse bevolking tot gevolg.

Daardoor kwamen ook de financiën beschikbaar voor een betere verzorging van de eredienst. In 1832 werd in de bij uitstek Joodse buurt — de Haagdijk — een huis gehuurd met de bedoeling om dat in te richten als Synagoge. Het lag wat achteraf in het steegje genaamd „De Blauwe Hand”, dat zich bevond ter plekke van het huidige moderne pand no. 73⁶. Enkele jaren later werd ook nog tot aankoop van een kosterwoning besloten. Van Jacoba Blondeel—Van Amersfoort verwierf de Joodse gemeente in 1837 een huis op het einde van de Haagdijk (thans no. 186)⁷. Het bevond zich nabij de straat de Nieuwe Huizen, waardoor het verkeer van en naar de Antwerpse poort zich bewoog.

Het gehuurde kerkelijke centrum, dat in 1839 nog voor een bevolking van 157 Joden dienst moest doen, bleek echter spoedig ongeschikt door zijn gebrek aan aanzien, de ongunstige ligging en de bouwkundige feilen. Vanaf 1823 hadden andere grote plaatsen in Noord-Brabant reeds een geheel nieuwe, ook naar buiten herkenbare Synagoge gesticht, zoals 's-Hertogenbosch in 1823 en Bergen op Zoom in 1833. Ook Oisterwijk en Oss kregen in deze periode een Joods bedehuis met enig aanzien⁸. Gezien deze ontwikkeling is het te begrijpen dat ook in Breda het verlangen naar een „waardig” bedehuis ontstond.

De inrichting daarvan bleek mogelijk, toen in 1842 een voormalig Sociëteitsgebouw in de Schoolstraat te koop werd aangeboden. Dit perceel (sectie B 47, later B 1211) dat — zoals voor een Synagoge ook past — op het oosten gericht was, stond naast de Lombaard of Bank van Lening, met welk pand het vóór 1803 een geheel had gevormd⁹. De koopacte werd voor notaris Mr. J. F. C. J. de Roy verleden, waarbij namens de Israëlitische Ringsynagoge optraden: S. Moerel als manigh-opzichter, A. L. Aschbacher als penningmeester en H. Mozes IJzerenberg als ouderling.

In dit gebouw, dat „Het Anker” en later „Het Hof van Holland” was genaamd¹⁰, was voordien gedurende een aantal jaren de Sociëteit „Amicitia” gevestigd. Ten tijde van de aankoop diende het nog als magazijn van het 3e Bataljon Veld-Artillerie, waartoe de eigenaar, de wijnhandelaar F.

Synagoge - Schoolstraat - Breda.

33. Het Israëlitisch kerkgebouw te Breda, naar een ansichtkaart, ca. 1905.

Stedelijk Museum, Breda.

Twiss, het in 1840 aan de gemeente Breda had verhuurd.

Het pand bestond in 1840 uit een kamer aan de Schoolstraat met afgesloten trap naar de bovenkamer. Verder bevatte het een grote benedenzaal, die met glazen deuren in twee lokalen verdeeld kon worden. Naast het gebouw liep een gang, die leidde naar een grote trap en het voormalig buffetkamertje. Ook behoorde er nog een keuken bij met open plaats. Op de eerste verdieping van de achterkant van het complex was nog de vroegere koffiekamer intact gebleven. Tenslotte bevonden zich onder dit gebouw nog ruime en zeer oude kelders, waarvan de voorste (aan de straatzijde) één geheel uitmaakte met die van de Bank van Lening¹¹.

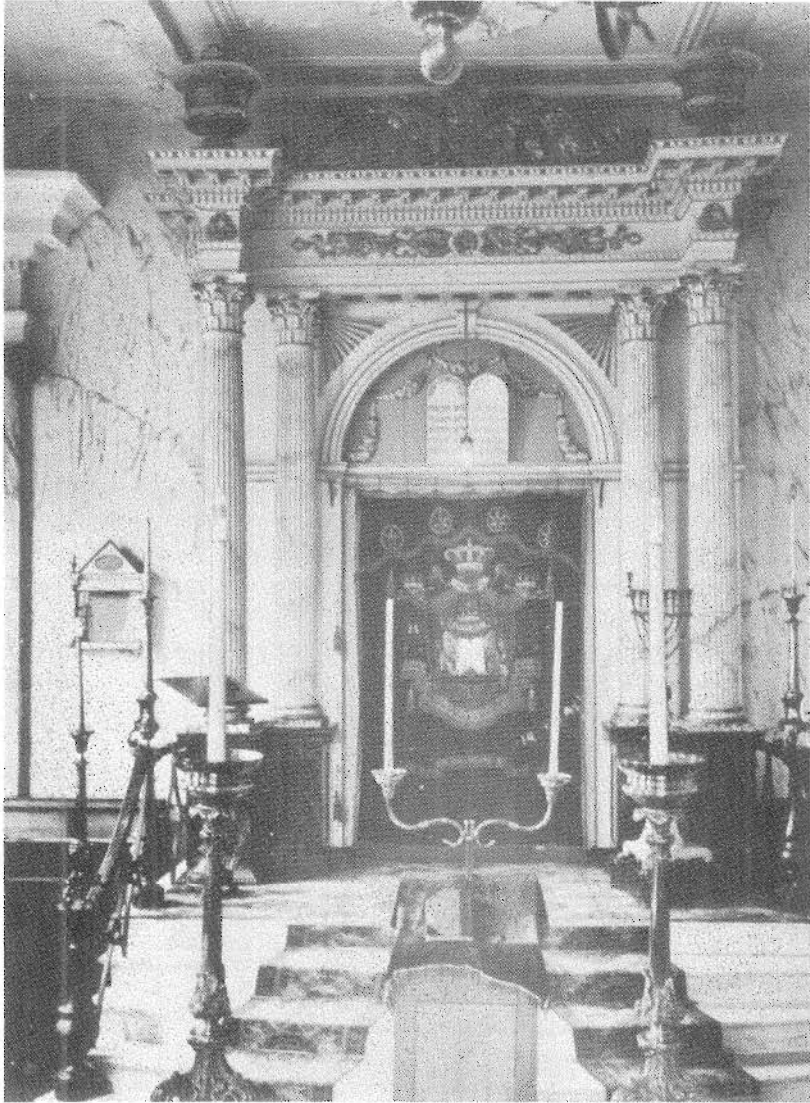
De Joodse gemeente werd bij deze transactie tevens eigenares van het huis „De Kleine Lusthof”, dat aan de achterzijde grensde aan de Sociëteit, maar zijn voordeur had aan de Cingelstraat no. 4. Dit was het perceel sectie B 44 (later 1210). De koopsom bedroeg voor het hele complex f 6100,-¹².

Hoewel nergens hiervoor het bewijs te vinden is, is het waarschijnlijk dat de plannen tot inrichting van het gebouw als Synagoge gemaakt zijn door de stadsarchitect A. J. F. Cuijpers. In de advertentie van de aanbesteding wordt althans gemeld, dat bij hem „nadere informatie” te bekomen was¹³.

De grote 6 meter hoge benedenzaal was uiteraard zeer geschikt als kerkruimte. De aanbouw achter die zaal, het buffetkamertje en de koffiekamer daarboven zouden dienst kunnen doen als vergaderruimte. In het huis aan de Cingelstraat kwam de godsdienstonderwijzer te wonen. Tussen dit huis en de Synagoge was ruimte voor een schooltje.

Eerst twee jaar na de aankoop van de Sociëteit had de aanbesteding der verbouwing plaats — op 3 juni 1844. Reeds op 18 augustus daarna kon de eerste steen gelegd worden. Deze steen, werd gemetseld links onder in de voorgevel, naast de hoofddeur van het gebouw. Daarna duurde het nog bijna een jaar eer de Synagoge kon worden ingewijd. Dr. Reijnders heeft reeds gemeld, met welke plechtigheden dit gepaard ging¹⁴.

Het nieuwe kerkgebouw bevatte aan de noordzijde vijf boogramen, waartussen zich aan de binnenkant halfzuilen met Ionische kapitelen bevonden. Dergelijke zuilen met kapitelen waren ook tegen de zuidelijke kerkmuur aangebracht. De Heilige Ark of *Aron Hakhodesj* was eenvoudig gemarmerd en door fraaie Griekse zuilen gedragen. Zij bevond zich vanzelfsprekend aan de oostzijde van het gebouw. Misschien was links ervan een prent of tekening bevestigd, die de oorkonde van Jacob Valk uit 1821 zou kunnen zijn. Vóór de H. Ark stond de lezenaar voor de voorlezer of

34. Interieur van de Synagoge te Breda, met de Heilige Ark, ca. 1932.

Nieuw Israelietisch
Weekblad, Amsterdam.

chazzan. Het plafond bezat een houtreliëf, terwijl de wanden met eikenhout betimmerd waren. De fraaie voorgevel aan de Schoolstraat was in classicistische stijl gebouwd.

Ter weerszijden van de hoofdingang bevond zich een hoofdgestel bestaande uit een kroonlijst op klossen met daaronder een fries, voorzien van triglifien. Deze scheidde het bovenste gedeelte van de gevel van het onderste. De kroonlijst werd aan beide zijden ondersteund door twee pilasters, bekroond met van een knorrenlijst voorziene kapitelen. Door toepassing van verschillende soorten natuursteen op het muurveld werd een bossage-achtig effect bereikt. Bij de hoofdingang zelf droegen S-vormige consoles een hoofdgestel, waarvan het fries met festoenen was versierd. Het geheel werd bekroond met een halfcirkelvormig fronton; in de buitenste ring was een rand van sterren aangebracht, terwijl het tympanon boven de deur een hebreeuwse tekst bevatte¹⁴.

Tot in de Tweede Wereldoorlog heeft in deze ruimte een koperen kroon uit het eind der 17e eeuw gehangen, die tweemaal zes lichten telde. Ook waren er toen nog acht Lodewijk XVI-kandelaars van rood en geel koper¹⁵.

De woning in de Cingelstraat werd betrokken door een nieuwe godsdienstleraar, die uit Zaltbommel afkomstig was. Het was Abraham Blitz, in 1814 te Amsterdam geboren en gehuwd met Selli Cahen de Boers¹⁶. Het aantal Bredase Joden was zo sterk gestegen, dat Blitz in 1848 aan 58 schoolkinderen les kon geven in het schooltje naast de kerk. Dit simpele gebouwtje, dat door zijn vorm en de gebruikte materialen op het midden der vorige eeuw is te dateren, is nog altijd achter de Synagoge aanwezig.

De inkomsten der Joodse gemeente bleken niet steeds voldoende om het nieuwe kerkgebouw in goede staat te houden. Daarom werd geprofiteerd van legaten à *f* 412,— en *f* 500,—, die door twee niet-Joden aan het Joodse armbestuur waren gemaakt, nl. van mejuffrouw Lelyveld in 1865 en van Martinus Wijnaendts (de stichter der gelijknamige Fundatie) in 1875.

Het kerkbestuur leende deze bedragen bij notariële acte van het armbestuur¹⁷. Overigens schijnt het geestelijk leven zich in de tweede helft der 19e eeuw zonder storingen te hebben ontwikkeld.

Er was in elk geval voldoende animo om het 40-jarig en het 50-jarig bestaan van het gebouw te vieren. Op 6 juni 1885 werd het 8e lustrum „plechtig en godsdienstig” herdacht. De kerkzaal was versierd met groen en bloemen. De godsdienstonderwijzer en voorzanger S. Simons bracht een warme

35. Gezicht op het restant van de Synagoge te Breda, met het huis waarin de vergaderingen van Joodse verenigingen en commissies plaats hadden. De bibliotheek en een ritueel bad (?) waren hierin ondergebracht. September 1985.

Foto Openbare Werken, Breda.

hulde aan het huis van Oranje, „aan 't welk de Israëlieten zoo veel verschuldigd zijn ten aanzien van de door hen hier te lande genoten wordende volkomen vrijheid”. Ook de overleden stichters: S. Moerel, M. Moerel en S. Aschbacher werden herdacht. Tot de vele gasten behoorde o.a. de vorige godsdienstleraar A. Blitz, die in 1874 naar Parijs vertrokken was¹⁸.

Het gouden bestaansfeest vormde op 14 juli 1895 aanleiding tot een herdenking „met de grootste plechtigheid”. Een middagdienst werd vericht door Dr. Landsberg, opperrabijn te Maastricht, de plaatselijke geestelijke S. Haalman, een opper-voorzanger uit Groningen en vier koristen. Mejuffrouw Van Bueren-Cohen bood L. van Straten, voorzitter van het kerkbestuur, een nieuwe wetsrol aan. De voorzanger bracht een toepasselijk lied ten gehore, dat gemaakt was door S. Haalman, welke laatste met een rede de plechtigheid afsloot. Het krantenverslag bevat ook de merkwaardige mededeling, dat de bekende Bredase (niet-Joodse) musicus Gouvert Dorrenboom (1850-1942) het feest met prachtig orgelspel opluisterde. Dit bericht wekt toch wel enige twijfel, omdat de Synagoge, voorzover bekend, nimmer over een orgel heeft beschikt. Tenslotte werd gemeld, dat de kerk was versierd door de bloemisterij van de fa. wed. Van Gulp aan de Bouwerijstraat¹⁹.

Zo is de Synagoge tot in de periode van de Tweede Wereldoorlog in gebruik gebleven. Het aantal Joden in Breda bedroeg in 1942 ongeveer 225. Het in-trieste lot, dat toen bijna alle Joden persoonlijk en hun gemeenschap in het algemeen heeft getroffen, is overbekend. Eind augustus 1942 vond de eerste wegvoering te Breda plaats. De toestand in alle Joodse gemeenten van Nederland was uiteraard zeer gespannen geworden. Vaak liet men de viering van een kerkelijk feest achterwege. Toen de Grote Verzoendag (Yom Kippoer) naderde werd ook in onze stad getwijfeld of dit wel doorgang in de Synagoge kon vinden. Tenslotte overheerste de opvatting, dat — waar men al door vele voorschriften en bepalingen op allerlei gebied was beknot — zeker niet tot het opleggen van vrijwillige beperkingen moest worden besloten. Yom Kippoer verliep op 20 en 21 september zonder enige verstoring.

Nog in het najaar van 1942 woonde naast het kerkgebouw op no. 18 Barend Cohen, lid van de gemeenteraad voor de SDAP, die aldaar een

loterijkantoor — „Cohen’s Geluuskantoor” — exploiteerde. Zijn vrouw Anna Levie onderhield de Synagoge. Zolang zij over het Joodse centrum (kerk en school) waakten schijnt het hele gebouw met inboedel intact gebleven te zijn. Kort na 21 september gingen de deportaties in versterkte mate door, maar Cohen onttrok zich hieraan door onder te duiken²⁰.

Eind 1942 waren alle Bredase Joden weggevoerd of naar schuilplaatsen verdwenen. De eigendommen aan de Schoolstraat stonden nu letterlijk open voor vandalisme en vernieling. De Synagoge werd geplunderd en leeggestolen. De Sefrei Thora (wetsrollen), de lichtkroon en de kandelaars verdwenen, evenals de bibliotheek en de inventaris van de Joodse school. De administratie en de archieven van de Israëlitische gemeente, van de vereniging Bikoer Chouliem (zorg voor zieken en armen) en van de Chewre Kadisha (begrafenisvereniging) werden na de oorlog eveneens vermist. Niemand schijnt zich in de periode 1942-1944 om het kerkelijk bezit van de verdwenen bevolkingsgroep te hebben bekommerd. De namen van de onverlaten, die in het gebouw zoveel schade aanrichtten, zijn helaas onbekend gebleven^{20a}.

Na de bevrijding der stad op 29 oktober 1944 keerden nauwelijks 10 Joden in Breda terug. Zij troffen in de Schoolstraat alleen een gebouw met kale muren en een dak aan. In deze kille ruimte werd in november of december van dat jaar nog een dienst georganiseerd door een Poolse legerrabijn. Met de behouden gebleven Bredanaars namen enkele tientallen geallieerde Joodse militairen daaraan deel.

Inmiddels hadden regen en wind in het gebouw vrij spel. Voor het dringend noodherstel, dat einde mei 1945 op *f* 2270,— werd begroot, was geen geld beschikbaar. Maar het nieuwe kerkbestuur, dat inmiddels was gevormd, zat niet stil²¹. In de consistoriekamer, waar een kachel aanwezig was, werd af en toe een dienst georganiseerd. Architect P. Hartmans maakte een schetsontwerp voor een nieuwe, elders te bouwen Synagoge. Zij zou 40 zitplaatsen tellen en met een vergaderzaal en schoollokaal gecombineerd worden. Voor de kosten daarvan, op *f* 11000,— begroot, waren eveneens geen middelen voorhanden. Zo rijpte langzaam het plan om de vervallen Joodse bezittingen te verkopen.

Twee jaar waren verlopen, toen in 1947 een gegadigde zich aandiende. Het was de Bredase textielabrikant Jaq. Slager, die bereid was er de getaxeerde waarde van *f* 11000,— voor te betalen. Hij wilde er een dameshoedenatelier in vestigen. Het kerkbestuur ging met de verkoop accoord, mits de koper de consistoriekamer, waarin nog slechts inciden-

teel een dienst werd gehouden, liet restaureren en ter beschikking hield van de Joodse gemeente, totdat deze een nieuw onderdak zou hebben gevonden. Een andere voorwaarde diende om in de toekomst ergernis te vermijden. Daartoe zou de voorgenomen verbouwing zo ingrijpend moeten zijn, dat niets meer zou herinneren aan de vroegere bestemming van het complex. De overdracht der bezittingen had in februari 1948 plaats.

Architect F. Bilsen kreeg opdracht een verbouwingsplan te ontwerpen. Het hield o. m. in het slopen van de classicistische gevel (mèt de gedenksteen) en het gehele voorste gedeelte van het gebouw. De kap boven het kerklokaal moest eveneens worden afgebroken, waarna dit met een plat dak kon worden afgedekt. Aan de Schoolstraat zou een nieuwe voorhuis met een moderne gevel worden opgetrokken. Niet alles verdween echter, want de consistoriekamer of vergaderzaal achter de kerk (waarboven o. a. de Joodse bibliotheek haar plaats had gehad) en het Joodse schooltje bleven bestaan. In 1953 werd de etage van het voorhuis nog vergroot²².

Nadat een aantal jaren later het hoedenatelier was opgeheven vestigde de heer Smits in het pand een chocoladefabriek. Toen ook dat bedrijf gestaakt werd geraakte het complex in handen van de heer Stoof, die de lokalen verhuurde aan de Stichting Ateliers voor Kunstenaars. Per 1 november 1984 werd de voormalige Synagoge met aanhorigheden eigendom van de gemeente Breda.

Deze verwierf de opstallen ter uitvoering van een plan om hier 19 woningen met ateliers voor kunstenaars te bouwen, waarvoor een ontwerp was gemaakt door de gemeente-architect Ir. Frits Haverman. De kostenraming bedroeg 1,2 miljoen. Deze nieuwbouw moest aansluiten bij de renovatie van de panden der vroegere Bank van Lening, die in de jaren 1980-1981 had plaats gehad. Gemeentelijke instanties achtten geen bezwaar tegen sloping van alle opstallen aanwezig, omdat naar hun gezegde van de Synagoge slechts één muur overgebleven is. Ook komt het perceel niet voor op de (rijks)monumentenlijst.

Reeds enkele jaren geleden kon de Nederlands Israëlitische Gemeente zich niet verenigen met de gedachte dat de weliswaar vervallen, maar toch nog zeer concreet aanwezige restanten van het oude Joodse centrum het lot van de sloop zouden ondergaan. Daarom zocht zij in 1977 contact met het gemeentebestuur om de mogelijkheid tot restauratie te bespreken. Dit idee strandde toen o. m. op het feit dat het perceel geen gemeenteeigendom was en dat de aankoopkosten veel te hoog waren.

Inmiddels schrijven we 1985. Nu de uitvoering van de plannen van Ir. Haverman naderbij schijnt te komen hebben verschillende groeperingen zich kort na elkaar tot de gemeente Breda gewend met het verzoek het oude Synagoge-complex in stand te houden, dan wel herkenbaar en functioneel te integreren in de plannen voor de nieuwe ateliers. Deze groepen zijn: de Geschied- en Oudheidkundige Kring „De Oranjeboom”, de bewonersgroep Schoolstraat-Cingelstraat en de Nederlands-Israëlitische Gemeente zelf. Deze laatste schreef in een nota, die voor het contact met het gemeentebestuur werd opgesteld:

„Veertig jaar na de Grote Vernietiging staan in de Schoolstraat nog de restanten, vier muren begrenzen de oude synagogale ruimte, een ruimte die zolang deze muren overeind blijven onmiskenbaar een synagoge zal zijn. Het bestuur van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Breda, dat de geestelijke erfenis van de verdwenen Joodse gemeenschap met zich mee torst, heeft de wens te kennen gegeven terug te willen keren naar deze historische plaats, naar de plaats van de oude synagoge. Het zou de gemeente Breda tot eer strekken indien zij alles in het werk zou stellen om te helpen deze wens te realiseren. Het zou het mooiste monument zijn dat Breda zou kunnen oprichten ter herinnering aan de Joden die uit de stad werden weggevoerd en niet meer terugkwamen. Tevens zou dit betekenen een afrekening met het verleden en met de trieste gang van zaken met betrekking tot de synagoge.

Als de laatste resten van deze synagoge echter zullen moeten verdwijnen, betekent dit eigenlijk niet meer of minder dan een postume overwinning voor het misdadige regime van toen, dat een definitief einde wilde maken aan de Joodse aanwezigheid in Breda”²³.

AANTEKENINGEN;

- ¹ De heer Boezer, die van 1965 tot 1969 aan het Bredase stadsarchief was verbonden, overleed te Eethen op 2 aug. 1972. Zie over zijn werk het *Jaarverslag van de Gemeentelijke archiefdienst te Breda over 1968*, p.4.
- ² Dr. C. Reijnders, „Enige notities over de Joden te Breda vóór 1850”, in dit *Jaarboek XXX* (1977) 38 - 61.
- ³ Geen steen, zoals Dr. Reijnders op p. 51 en 57 van het in noot 2 geciteerde artikel zegt. Zie het opstel van L. Potsdammer „De Israëlitische Gemeente te Breda” in *Nieuw Israëlitisch Weekblad* dd. 20 januari 1933. Op de daaar afgebeelde foto van het interieur (evenals op de hierbij gereproduceerde afb. 34) is links van de Ark een nis zichtbaar. Op het eerste gezicht lijkt daarin een oorkonde aanwezig. Het is echter evenzeer mogelijk dat het hier om het deurtje van een kastje gaat.
- ⁴ Gemeentearchief Breda (GAB), wijkregister 1839, blad 39. Zijn echtgenote, Helena de Winter, was ca. 1785 in Duitsland geboren. Zij hadden een zoon Elias (geb. ca. 1819).
- ⁵ Hij woonde volgens het wijkregister 1824 toen op B 341.
In 1826 werd hij tot de 1e rang toegelaten.
- ⁶ GAB, N 1413, acten 63 en 297
- ⁷ GAB, afd. II-25, Leggers van het kadaster art. 63, 1101 en 1453. Het perceel was genummerd C 152 en bij het kadaster bekend als sectie A 138. Op Haagdijk C 153 (=188) woonde in 1839 de *tangerijn* Hertog Mozes Ijzerenberg.
Na de voltooiing der nieuwe Synagoge werd het pand op de Haagdijk verkocht aan de winkelier Bern. Engbersen.
- ⁸ Alph. G. J. Mosmans, „Varia betreffende de Joodse Gemeente te 's-Hertogenbosch”, *Taxandria* XLVII (1940) 41 e.v.; E. J. Lowenstam, *Vertaling van hebreeuwse gebeden ter inwijding der nieuwe kerk van de Nederduitsche Israëlitische Synagoge te Bergen op Zoom op den eersten van de maand Elul 5593*. Uitgevoerd door L. Schnitzler enz. Z. pl. 1833; A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek* II (1840) 304; VIII (1846) 620 en 388. Voor Tilburg en Vierlingsbeek *ibidem* XI (1848). 246 en 684.
- ⁹ De Lombard of Bank van Lening was de noordelijke helft van het in 1803 gesplitste huis „De Prins van Oranje en het Hof van Holland”. Hierin dreef reeds in 1698 een zekere Jacob Reigersman een pandjeshuis. De gemeente Breda besloot in 1830 om dit instituut voor eigen rekening te exploiteren. De aankoop (van de erven N. P. Eeltiëns) van het perceel D 356 geschiedde op 11 april 1831 voor f 7000,- ten overstaan van notaris mr. L. Beens. - GAB, afd. I-2, doos 1558, acte 11. Zie voor de splitsing in 1803: GAB, R Breda 629, fol. 162-162v.
- ¹⁰ De naam 't Rood Tonneken, door Dr. Reijnders op p. 55 van zijn geciteerd artikel genoemd, komt niet in de koopacte voor. De Sociëteit *Amicitia* is niet goed te identificeren. Stellig heeft zij niets te maken met de Sociëteit *Amicitia et Concordia* aan de Veemarktstraat, die reeds in 1813 werd opgeheven.
- ¹¹ GAB, Nieuw archief, K 5, fol. 529-530, huurcontract dd. 30 juli 1840.
- ¹² GAB, N 1421, acte 12. F. Twiss had de Sociëteit in 1832 gekocht van de erven Arie Piera en Maria Danelina Perduyn. - GAB, N 1268, acte 174; de Kleine Lusthof kocht Twiss in 1833 van de erven Jac. Corn. Jansen. - GAB, N 1413, acte 285.
- ¹³ *Bredasche Courant*, 17, 19 en 21 mei 1844.
- ¹⁴ „Enige notities”, 57.
- ¹⁴ Deze beschrijving dank ik aan Marijke Brekelmans, candidate in de kunstgeschiedenis te Amsterdam.
- ¹⁵ J. Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda* (Utrecht, 1912) 143; *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* X (1931) 69.
- ¹⁶ GAB, Bevolkingsregister no. 34 (1848) blad 508; no. 54 (1860) blad 503 en no. 79 (1870) blad 111. De echtgenote overleed 29 nov. 1874 te Breda.
- ¹⁷ GAB, NN doos 15, acte 1954 dd. 8 nov. 1865 en doos 25, acte 4117 dd. 23 juli 1875.
- ¹⁸ *Bredasche Courant*, 7 juni 1885.
- ¹⁹ *Bredasche Courant*, 16 juni 1895.

- ²⁰ Het echtpaar Cohen met drie zonen werd echter in april 1943 toch nog gedeporteerd en kwam kort daarna om in het concentratiekamp Sobibor.- Zie het artikel van G. van Herpen in *Dagblad De Stem* van 16 juli 1985.
- ²⁰ De inboedels van Bredase Joden werden opgeslagen in een magazijn, dat gevorderd was van de Bredase expediteur Broere. Van een handelaar, die aldaar goederen opkocht, wist Ant. Couvreur (geb. 1916) niet minder dan 16 thora-rollen te kopen, die hij tijdens de oorlog bewaarde onder zijn etalage in de Visserstraat. Na de bevrijding stalde hij deze uit voor zijn winkelraam. Hij verdeelde die daarna onder Joodse mensen: De mooiste rol (mogelijk uit de oude Synagoge afkomstig) kwam via de heer Slager-Walvis terecht in de nieuwe Synagoge in de Dr. van Mierlostraat (mededeling van genoemde heer Couvreur, oktober 1985).
- ²¹ Voorzitter was Ies van Bueren en secretaris-penningmeester Perets Haalman. Na de bevrijding van heel Nederland in mei 1945 beliep het getal uit de onderduik teruggekeerde Joden uit Breda en elders in onze stad: 28.
- ²² GAB, afd. IV-19, no. 88.
- ²³ Mijn dank aan de heer J. Bader, voorzitter van de werkgroep Geschiedschrijving Joden van Breda, van wiens studie over de lotgevallen der Synagoge vanaf 1942 ik vrijelijk gebruik mocht maken. Voor de historie der laatste 40 jaar putte ik ook uit artikelen van G. van Herpen in *Dagblad De Stem* van 5 en 16 juni 1985. Zie voor de eerste bespreking tussen de Ned. -Israëlitische Gemeente en de gemeente Breda genoemd blad van 23 juli 1985.

Tenslotte betuig ik mijn erkentelijkheid aan de heer M. Kopuit, hoofdredacteur van het Nieuw Israelietisch Weekblad te Amsterdam, in welks archief zich enkele interieuroptnamen van de Bredase Synagoge uit ca. 1932 bevinden. Een daarvan stelde de heer Kopuit welwillend ter beschikking.